

Araştırma Makalesi • Research Article

Liberal Düşüncede Adalet Mefhumu: Locke ve Hayek Örneği

Concept of Justice in Liberal Thought: The Case of Locke and Hayek

Gülümser Durhan ^{a,*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, 49250, Muş / Türkiye.
ORCID: 0000-0002-9639-9620

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 19 Ağustos 2017

Düzeltilme tarihi: 27 Şubat 2018

Kabul tarihi: 07 Mayıs 2018

Anahtar Kelimeler:

Liberalizm

Adalet

Hak

Özgürlük

ARTICLE INFO

Article history:

Received 19 August 2017

Received in revised form 27 February 2018

Accepted 07 May 2018

Keywords:

Liberalism

Justice

Right

Freedom

ÖZ

17. ve 18. yüzyıllarda batı düşünce tarihini şekillendiren filozoflardan biri olan John Locke, modern toplumun yeni değerlerini ifade eden “hak, adalet, özgürlük, mülkiyet, birey” kavramlarını siyaset felsefesinin ve etiğin merkezine yerleştirmiş ve bu kavramlara yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Böylece Locke, bugünkü liberal düşüncenin temelini atmıştır. Aradan geçen üç yüz yıllık süreçte, liberal düşüncenin köklerinden uzaklaşıldığı teziyle ortaya çıkan Hayek, liberal düşüncenin 20. yüzyıldaki önemli düşünürlerinden birisi olmuştur. Liberalizmin bir anlam karmaşasının içine düştüğü ve giderek liberal öğelerden uzaklaşılmasından duyduğu rahatsızlıkla Hayek, eski liberal öğelerin tekrar canlandırılması üzerine yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla bu çalışmamızda, geçmişten günümüze üzerinde yoğun bir şekilde durulan; karşımıza bazen bir hak arayışı, bazen de özgürlük istemi şeklinde çıkan adaletin, Locke’ta nasıl tahayyül ettiği ve aradan geçen üç yüz yıllık süreç sonunda Hayek’te nasıl şekillendiğinin serimlenmesi amaçlanmaktadır.

ABSTRACT

John Locke (1632-1704), one of the philosophers who shaped the history of western thought in the 17th and 18th centuries, placed the concepts of “right, justice, freedom, property, individual” expressing new values of modern society at the center of political philosophy and ethics and has given these concepts a new perspective. So, Locke has laid the foundations of today's liberal thinking. Hayek (1899-1992), arguing that the three hundred years passed away from the roots of the liberal thinker, was one of the important thinkers of the liberal thinker in the 20th century. Liberalism has fallen into a complexity of meaning, and Hayek has been intensely focused on reviving old liberal elements with the discomfort he felt as he began to move away from liberal elements. So in this writing, an intense longing that is intensely concentrated on the day-to-day past; our antagonism sometimes seeking a right, sometimes justice in the form of freedom, to Hayek from Locke; to show how it has been assessed over the past three hundred years and how it has changed.

1. Giriş

İnsanın doğası gereği sosyal veya toplumsal bir varlık olması hasebiyle, ömür boyu tek başına yaşaması olanaksızdır. Bu nedenle insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için toplumsal yaşamın gerekliliği inancı doğmuştur ve böylece bireyleri tek bir çatı altında toplayacak bir egemen güce ihtiyaç olduğu; yani devletin gerekliliği düşüncesi belirmiştir ve bu oluşumla birlikte siyasete ve siyaset felsefesi üzerine düşünceler de ortaya çıkmaya başlamıştır.¹ Zira siyaset ve siyaset felsefesi, toplumu ilgilendiren her tür konu ya da olayları kendine nesne edinir. Dolayısıyla bu, toplumsal bir varlık olarak her düşünürün ya da bilim adamının ilgilendiği

alanlardan biridir. Öyle ki günümüze kadar pek çok filozof, siyaset kuramı ve felsefesi geliştirmiş ve bu konuda çeşitli fikirler gündeme getirmişlerdir. Bu fikirlerden biri, siyaset felsefesi içinde en çok konuşulan ve tartışılan kuramlardan olan liberalizmdir.

Liberalizm, bireyin özgürlüğünü, kendi uyacağı yasayı kendinin belirlemesini, temel haklarını güvence altına almayı amaçlayan ve bu nedenle siyasi iktidarın yetkilerinin kısıtlanmasını öngören bir düşünce akımıdır. Bu düşünce giderek, bireylerin kendi tercihlerinde, inançlarında, günlük yaşamlarını etkileyen ekonomik ve siyasi olaylarda özgür

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: g.durhan@alparslan.edu.tr

olma istemlerinin sonucunda gelişmiştir (Held, 1987: 41; Elma, 1992: 174).

Liberalizm başlangıçta (17.yy); bireyciliği, bireysel hak ve özgürlükleri, özel mülkiyeti ve devlet müdahalesinden uzak serbest piyasa sistemini temel almış, siyasal ve sosyal eylemlere ve devlet politikalarına yön vererek bir ideoloji haline dönüşmüştür. Bu ideolojinin üzerinde konumlandığı değerlerden ayrı tutulamayacak anlayış ise adalet mefhumudur.

Adalet mefhumu, felsefenin birçok disiplini yanında özellikle siyaset ve hukuk felsefesi alanında üzerinde durulan son derece önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda bu kavram, felsefenin, tarihi kadar eski bir sorunu olarak da görülmektedir. Bu sorun, adaletin kavramlaştırmasında ve bundan hareketle tanımlanmasında; kapsadığı alanlarla ilgili ortaya çıkan bir problemdir. Bu yüzden pratikte adalet anlayışına ilişkin anlam değişikliklerine rastlanmakta ve adalet kavramının içi, ilgili alana göre veya koşullara göre farklı şekilde doldurulabilmektedir. Öyle ki insan geçmişten bugüne; her daim, karşılaştığı haksız ve adaletsiz durumlar karşısında hak ve adalet talebiyle arayışı içinde olan bir varlıktır. Bu yüzden adalet, özelde felsefenin ve genelde insanlık tarihinin en eski sorunlarından biri olmuştur.

Eski bir problem olması hasebiyle ve geçmişten bugüne değişken yapısı dolayısıyla adalet anlayışı, zaman ve mekâna göre değişiklik göstermekte ve hatta bu kavrama, toplumdaki topluma bile farklı anlamlar yüklenmektedir. Bu da genelgeçer bir adalet tanımlarını oluşturulmasını zorlaştırmaktadır. Başka bir ifadeyle adalet, bütün toplumlar için ve her zaman erişilmek istenen bir ideal olmasına rağmen, insanlar arası ilişkilerin çeşitliliği, bireysel istek ve tercihlerin çabuk değişmesi gibi sebeplerle mutlak bir anlam yükleyememe sorununu ortaya çıkarmıştır. Ancak genel olarak adalet; “Bir toplumda değerlerin, ilkelerin ideallerin, erdemlerin cisimleşmiş, somutlaşmış, hayata geçirilmiş olması durumudur. Adalet en yüce, nesnel ve mutlak bir değer olarak insanın davranışını ahlaki açıdan inceleyen ve eleştiren bir düşünce...” (Cevizci, 1996: 11) olarak tanımlanmaktadır.

Liberal düşüncede ise adalet, kişisel çıkarlardan bağımsız tarafsız adil davranış kurallarının keşfedilmesi imkânına duyulan bir inanç üzerine temellendirilir. Ayrıca bu düşünce, insan eylemlerinin farklı bireyler veya grupların sosyal mevkileri üzerine kesin sonuçları ile değil, sadece insan eylemlerinin hak ve adalete uygunluğu ya da insan eylemlerini yöneten kurallarla ilişkilendirilen bir anlayıştır (Hayek, 2009: 214). Dolayısıyla liberal düşüncede hukuk anlayışı (özellikle doğal hukuk) ile yakın ilişki içerisinde olan adalet, bireysel eylemler ve bu eylemlerin yasallığı çerçevesinde ele alınmaktadır. O halde bu anlayışa göre, yasaların dışına çıkılmadığı sürece herkesin her şeyi yapmaya hakkı vardır. Öyle ki adaletsizlik ancak, hukuk yasalarına bağlı bir düzende değil de, kişisel çıkarlar gözetilerek oluşturulmuş kurallar üzerine inşa edilen bir toplum düzeninde ortaya çıkar.

2. Locke'un Adalet Anlayışı

Genel olarak aydınlanma çağı filozoflarına göre adalet, hukuka ve hukuk kurallarına veyahut yasalara uygun olandır.

Ancak buradaki hukuk ve hukuk kurallarından kasıt, liberalizm söz konusu olduğunda, pozitif hukuktan ziyade daha çok insan doğası ve doğa yasaları olmaktadır. Zira adaletin doğal hukukla ve temel haklarla ilişkisi onun pozitif hukukla ilişkisinden daha değerli ve temellendirme açısından daha uygun kabul edilmektedir. Bu yüzden özellikle bu filozoflar için bir eylemin adil olup olmadığı, doğal hukukla olan ilişkisi içinde değerlendirilir. İşte aydınlanma çağı filozoflarında olan Locke'a göre “hukuki düzenin temeli ve devamlılığı bu anlayışa bağlıdır” (Kabadayı, 2013: 51). Dolayısıyla, Locke'a göre adalet, “her insanın özgür ve eşit olduğunu; bir insanın diğer bir insana zarar verme hakkının olmadığını teslim etmektir. Eş deyişle, adalet; insanlığa herkesin eşit ve özgür olduğunu, hiç kimsenin bir diğer insanın sağlığına, canına, malına-mülküne, özgürlüğüne, yani, mülkiyetine zarar vermemesi gerektiğini dikte eder. Buna göre, “adalet mülkün (devletin) temelidir” (Kabadayı, 2013: 51). Dolayısıyla mülkü koruyacak olan da yasaları aracılığıyla devlettir.

Locke devletin ne olduğunu açıklamak için “doğa durumu”ndan hareket eder. Zira ona göre, devleti doğru biçimde anlamak ve devletin kökenini açıklayabilmek için bütün insanların nasıl bir doğa durumunda olduklarını bilmek gerekir. Bu durum, insanların doğa yasası sınırları içinde, izin istemeksizin ve başkasının isteğine bağlı olmaksızın, eylemlerini düzenlemeye, mülkleri ve kişiliklerini uygun buldukları şekilde kullanmaya yarayan yetkin bir özgürlük durumudur. Ancak doğa durumunda söz konusu olan bu özgürlük, sınırsız bir özgürlük değil bireylerin isteklerinin doğa yasalarıyla sınırlandırıldığı bir özgürlüktür (Locke, 2004: 5). Eş deyişle doğa durumu, bir özgürlük durumu olmasına rağmen, insanlara her şeyi yapma hakkını da vermez. Öyle ki bir özgürlük durumu olarak ortaya konan bu durum tam bir özgürlük durumu değildir; herkesin, her istediğini istediği şekilde yapmaya hakkı yoktur. Böyle bir özgürlük, insanların davranışlarını kontrol altında tutan doğa yasalarının izin verdiği çerçevede bir özgürlüktür.

Doğa yasalarının belirleyicisi akıldır. Öyle ki “Doğa yasası akıl yasasıdır. Doğa yasasına uygun bir biçimde hareket etmek akla uygun hareket demektir, onun tersi yönde hareket etmek ise akla karşı hareket demektir” (Çulha Zabcı, Ağaoğulları ve Ergün, 2005: 166). Öyle ki herkes veya her birey doğası gereği eşit ve bağımsızdır. Bu nedenle akıl insanlara, hiç kimsenin bir diğerinin yaşamına, sağlığına, özgürlüğüne ya da mülkiyetine karışma ya da izin verme hakkına sahip olmadığını öğretir. Çünkü her insan, her şeye gücü yeten Tanrı'nın, zanaatkarlığının ve hiç bir sınırı olmayan bilgeliğinin bir eseridir (Locke, 2004: 7).

Bütün insanlar birbiriyle benzer şekilde donatılmış olarak tek bir doğa toplumuna katılmışlardır. Kimseye değerini yok etme yetkisi verilmemiştir. Bu sebeple herkes birbirinin hakkına saygı göstermelidir. Bunun kuralları, doğa yasası tarafından belirlenmiştir. Doğa durumunda, bir hakkı ihlal edilen kişi, bunun için kendi hakkını ihlal edeni cezalandırma hakkına sahiptir. Ancak, doğa durumunda insanların sahip oldukları bu cezalandırma hakkı insanların kendi davalarının yargıçı olmalarının akla aykırılığı, adalete uygun olmayışı ve diğer insani zaafı yüzünden aşırı bir durumu ortaya çıkarabilir. Zira kendini sevme duygusu, insanları kendileri ve arkadaşları konusunda taraflı yapacaktır. İnsanın kötü doğası, tutku ve öç alma duygusu,

insanları diğerlerini cezalandırmada aşırıya götürecektir. Bu da karışıklık ve düzensizliği getirecektir. Bu durum da insanın taraflılığını ve şiddetini sınırlamak için bir merciinin gerekliliğini doğurmuştur. Ortaya çıkan bu gereklilik, insanların siyasal bir toplum kurmalarına sebep olmuştur (Locke, 2004: 7-14). O halde adaletin; hakkaniyetin sağlanmasının ön koşulu bir devletin mevcudiyeti olmaktadır.

İşte özgür, eşit ve barış içinde yaşadıkları doğa durumundan toplum durumuna geçmelerinin gizi burada yatmaktadır: Doğa durumunda haksızlığa uğrayan, kendisine haksızlık edeni cezalandırması adalete uygundur. Öyle ki beni yok etmekle tehdit eden şeyi yok etme hakkına sahip olmam, akla ve adalete uygundur. Zira insan varlığının imkân dâhilinde korunması temel bir doğa yasasıdır. Bu hakkın elinde bulundurulması doğa durumunda, karışıklık ve düzensizlik savaş durumunu doğurur. Locke'a (2004: 15) göre bu savaş durumu, insanların birbirlerine karşı düşmanlık duyduğu ve birbirlerini yok etme çabasına yönelik bir güvensizlik durumudur. Böyle bir durumda, suçlu ile cezalandırıcı arasında savaş çıkar. Zira doğa durumunda herkes, doğa kurallarını yürütme ve kurallara riayet etmeyenleri cezalandırma hakkına sahiptir. İnsanların bu haklarını kullanmak istemeleri savaş durumuna neden olur (Tannenbaum ve Schultz, 2008: 299-300). O halde bu durumda insan varlığının korunması, bir üst güç olmaksızın mümkün gözükmemektedir. Bu üst erk de, devlet dediğimiz siyasal otorite; insanların doğa durumundan çıkıp toplum halinde yaşamalarını sağlayıcı güçtür. Dolayısıyla Locke, doğa durumunun terk edilmesini ve insanların bir toplum oluşturmalarını, birbirleriyle mücadele eden insanlar arasında karar verecek bir otoritenin olmadığı bir savaş durumundan kaçınmak olarak değerlendirmektedir. Çünkü bir otoritenin bulunduğu; başvuru yoluyla kendisinden yardım alınabilen bir yeryüzü iktidarının olduğu yerde, savaş durumu sona erer ve anlaşmazlıklar bu iktidar tarafından karara bağlanır (Locke, 2004: 18-19). O halde adaletin olanağı, bir egemen gücün olmasına ve dolayısıyla insanların toplumsal yaşama katılması ile olanaklıdır. İşte bu anlayış, insanların doğa durumundan toplum yaşamına geçmelerine neden olmuştur.

Locke, insanların topluma girme amaçlarının, mülkiyetlerini korumak, barış ve güvenlik içinde kullanmak olduğunu bu amaca ulaşmanın en önemli aracının, bu toplumda oluşturulmuş yasalar olduğunu, bütün devletlerin ilk ve temel pozitif yasasının da yasama iktidarının oluşturulması olduğunu söyler. Yasamayı yönetecek "ilk ve temel doğa yasası ise toplumun ve toplum içindeki her kişinin korunmasıdır. Bu yasama, devletin sadece egemen iktidarı değildir, ancak topluluk, bu iktidarı ilk kez hangi ellere vermişse, yerleştirdiği ellerde, kutsal ve değiştirilemez olan iktidardır (Locke, 2004: 111). Bu iktidar asla ve asla keyfi davranamaz, asıl görevi adalet dağıtmaktır. Dolayısıyla iktidarın gücü sınırlıdır; o da yasalara uygulamak ve onları uymakla yükümlüdür.

Eğer iktidar keyfi davranır; yani toplumu, yasaların öngördüğü şekilde yönetmezse, artık o yönetici meşruluğunu yitirmiş demektir. Böyle bir iktidarın sözünü dinletme hakkı kalmadığı gibi, halkın kendisine uyma görevi ortadan kalkmıştır; artık devlet acziyet içindedir. Bu noktada adalete uygun olan, halkın direnme ve devrim hakkının doğmasıdır. İktidarın kendilerine olan güveni sarsıp var olan doğal

hakları çiğnemesi halkın değil kendisinin ayaklanıp savaş durumunu getirmesi demektir. Böyle bir durumda halk kendisine karşı ayaklanana karşı ayaklanması adalete aykırı değildir. Toplum durumunda olsa dahi herkesin kendini koruma hakkı saklıdır (Şenel, 2014: 376-377). Esasında burada Locke, iktidarın kötüye kullanılması durumunda, halkın kendini koruması olarak devrimi bir hak olarak sunmuştur.

Öte yandan iktidar zor kullanmadığı gibi, rızası dışında hiç kimsenin malının tek parçasına bile dokunamaz. Keza bir kişi, başkasının parasını ya da başka bir şeyini rızası dışında zor kullanarak alamaz. Başka bir deyişle, insan üzerinde emek harcadığı şeyi dilediğince kullanma hakkına sahiptir ve bu adalete uygundur. Zira kişinin kendisine ait üzerinde uğraş verdiği malı, artık onun bir parçasıdır. Bu malı her kim gasp etmeye kalkışırsa, mal sahibinin onu öldürmesi adilanedir (Şenel, 2014: 378-379). Böylece Locke açıkça, mülkiyet hakkını gasp edenin ölümle cezalandırmasını hak olarak görmektedir. Görüldüğü üzere Locke, bir emek sarf edilerek elde edilen malın dokunulmazlığı noktasında hassastır. Bir toprak parçasının etrafını çevirip sahiplenmişse bir kişi, bir emek harcamış demektir. Orası artık onundur ve orayı kimsenin elinden almaya hakkı yoktur. O halde Locke için adalet, insanların ortak kararı sonucu oluşturulmuş yetkili merciinin, kanunlar çerçevesinde insanları ve insanların emeğini koruması olmaktadır. Bu vesileyle Locke'da adaletin mülkiyetin arkasında saklandığı saptaması yerinde olacaktır.

Gelinen bu noktada Locke için adalet; temel-doğal hakların muhafazası için, insanların rızasına istinaden yapılan sözleşmelere riayet etmekten ibarettir. Kısacası kanunların mevcudiyeti adaletle oluşturulmasına bağlıdır. Adaletsizliği doğuran hiç bir kanun yoktur ki varlığını devam ettirebilsin. O halde pozitif hukuk âdil ise geçerlidir, adil değilse hiç bir bağlayıcılığı yoktur. Başka bir ifadeyle adil olmayan pozitif hukuk kurallarına, yani devletin zor kullandığı hukuka kimse itaat etmek zorunda değildir (Locke, 1967: 162). Bu durumda devletin görevi, sivil hakları uyruklarının her biri için, aynı kanunları tarafsız bir şekilde ifa ederek, güvence altına almaktır" (Locke, 1998: 16). Adalet ancak bu şekilde sağlanabilir. Uyuşuklarda bu kanunlara riayet ederek eylemlerini gerçekleştirirlerse adil davranmış olurlar. Bu bağlamda Locke'da adalet konusunda iki nokta dikkate değerdir: Biri bireyin kendini kime karşı olursa olsun koruma hakkı (devrim hakkı); diğeri de emek verip elde ettiği şeyin dokunulmazlığı, yani mülkiyet hakkıdır. Dolayısıyla devletin görevi bireylerin, toplumsal var oluşun amacı olan, bu gibi sivil çıkarlarını korumakla sınırlıdır. Böylece Locke, bu düşünceleriyle modern dönemin temel ideolojilerinden birisi olan liberalizmin temelini atmıştır.

3. Hayek'in Adalet Anlayışı

F.A. Hayek, birçok görüşünde olduğu gibi adalet anlayışında da Locke'tan etkilenmiş 20.yy siyaset felsefecisi ve modern zamanın en büyük liberal düşünürlerindedir. Locke'un doğa ve toplumsal durumuna benzer şekilde Hayek, insan yapımı (Taxis) ve kendiliğinden (Kozmos) olmak üzere iki tür düzenden bahseder: Devlet, insan yapımı ve yapay bir düzen iken; toplum, dil, piyasa gibi yapılar ise kendiliğinden düzenlerdir. İnsan yapımı düzenler Locke'ta olduğu gibi

insanın aklı ile her şeyi kontrol edebileceği inancından doğan aydınlanmacı görüşün ürünüdür. Bu görüşe sahip kişiler, aklın kurucu gücüyle, toplumu planlayarak istedikleri gibi şekillendirebileceklerine inanan kimselerdir. Hayek böyle bir kurucu akıl görüşünü reddetmekte ve insan aklının sınırlı olduğunu ve bu sınırın bilinmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Hayek, 1973: 8-9). Dolayısıyla insan yapımı yapay düzenler, belirli bir örgütün kendi amaçları doğrultusunda, belirli hukuki kuralları ve kurumları kapsayan yapıların rasyonel ve planlı bir öngörüsü iken; kendiliğinden düzen, kişilerin veya devletin iradesinden bağımsız adil davranış kurallarına bağlı farklı kişilerin kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için giriştikleri faaliyetlerin sonucunda ortaya çıkan düzendir (Madenci, 2009: 93). Bu yüzden kendiliğinden düzen, ortaya çıkardığı sonuçlara bakılmaksızın kendi başına bir iyilik kaynağıdır. Zira Hayek'e göre "toplumlar oluşur, devletler yaratılır" (Hayek, 1997: 151). Bu şekliyle yaratılmış, sonradan iradi olarak oluşturulmuş devlet daha en başından kötülüğü içinde barındırmaktadır. Hayek, kendiliğinden düzenin işleyişine müdahale eden devleti, kendiliğindenliği bozan bir dayatma olarak görmektedir (Kalfa Ataay, 2016: 135). Ancak bu görüşler hasebiyle, Hayek'e göre devletin olmaması gerektiği düşünülmemelidir.

Hayek'e göre devlet olmalıdır; ancak sadece kendiliğinden oluşan düzenin koruyucusu olarak varlığa gelmelidir. Yani Hayek'in deyişiyle, devlet hiç emir vermeyen ama kuralların uygulanmasını sağlayan bir toplumsal otorite işlevini üstlenmeli, ancak bu sınırı aşmamalıdır. Böylece Hayek günümüzde tüm neo-liberalerin ortak söylemi haline gelmiş olan "küçük ama güçlü devlet" ya da "gece bekçisi devlet" anlayışını savunmaktadır (Kalfa Ataay, 2016: 140). Başka bir ifadeyle, kendiliğinden düzen içinde toplum, kendi düzenini kendi inşa edebilir; ancak bu düzen bazen çalışmaz bir duruma veya tehlikeye düşebilir. Böyle olağan hallerde devlet, kendiliğinden düzen içinde spontane gerçekleşen adil davranış kurallarını uygulamak ve gözetmekle yükümlüdür. Yani devlet bazı hallerde adaletin sağlayıcısı konumundadır ve konumunu aşmamalıdır. Bir benzetmeyle devlet, trafikte asayiş sağlama mükellef polis olmalı; kuralları çiğnemeksizin yolunda giden sürücüyü müdahale etmemelidir. Zira böyle bir müdahale, var olan düzenin bozulmasından başka bir işe yaramaz.

Öyle ki "Hukuk devleti, hükümetin (devletin) faaliyet ve eylemlerinde önceden açıkça ilan edilmiş bir takım kurallara göre hareket ettiği bir devlettir" (Aktaş, 2001: 139). Burada esas olan herkese aynı yasaların uygulanması, yani hukuksal eşitliğin olması ve otoritenin müdahale alanının olabildiğince sınırlı olmasıdır (Aktaş, 2001: 79). Dolayısıyla rasyonalist olmayan ve kendiliğinden düzeni savunan bir liberal olan Hayek'in bu temel üzerine kurduğu adalet kuramı, prosedürel adalet kuramı (kural adaleti) olarak nitelendirilmektedir. Bu anlayışta adalet, eylemlerin sonuçları ile değil, bizatihi eylemlerin yapılış şekilleri, yani nasıl yapıldığıyla ilgilidir. Başka bir ifadeyle eylemlerin gerçekleşmesinden oluşan sonuçlar göz önüne alınmaz. Zira önemli olan eylemlerin nasıl ortaya konulduğudur. Adil veya adaletsiz olan, bir hukuksal ilişkinin taraflarınca varılan sonuç değil, tarafların davranışlarının biçimsel niteliğidir (Aktaş, 2001: 210). Yani eğer kurallar çerçevesinde o eylem gerçekleştirilmişse sonucunun nasıl olduğuna bakılmaksızın eylem adaletlidir. Bu nedenle Hayek'in adalet anlayışının

sonuç odaklı değil eylem odaklı olduğunu; eylemin kuralla uygun olup olmadığı ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Liberalizmin prosedürel adalet anlayışına bağlı olan Hayek için adalet, bireyin eylemlerinin sonuçlarına uygulanan bir değer ölçüsüdür. Kendiliğinden düzenin sonuçları ise adalet açısından analiz edilemez (Hayek, 1995: 58). Zira Hayek için adalet bireysel davranışlara ilişkin olduğu için, kendiliğinden düzende toplumlar her ne kadar bireylerin bir araya gelmesiyle oluşmuşsa da, toplum birey demek değildir. Bu nedenle toplumun davranışları adalet açısından değerlendirilemez. Başka bir ifadeyle, Hayek'e göre bireysel eylemlere ilişkin olan adalet somut sonuçlara değil eylemlere rehberlik eden kurallarla bağlantılıdır. Bir eylemin adaletle uygun mu yoksa değil mi olduğu, o eylemin eylemde yer alan taraflara sağladığı somut sonuçlara değil, eylemin belirli kurallara uyarak yapıp yapılmadığına bakılarak belirlenebilir. Hayek'in bu kurallara verdiği ad, önceden de belirtildiği gibi, adil davranış kurallarıdır. Adil davranış kuralları soyut ve geneldir, belirli bir özneye yönelik olumlu ya da olumsuz tavrı yoktur. Hume'dan bugüne kadar uzanan adil davranış kuralları ve günümüzde negatif statü hakları dediğimiz koruyucu haklar olan; bireysel mülkiyete saygı, mülkiyetin rıza ile transferi, sözleşmelere uyulması, hile ve zora başvurulmaması gibi temel negatif kurallardır. Bu kurallara uygunluk gösteren her türlü eylem, kim için nasıl bir sonuç vermiş olurlarsa olsunlar, adildirler; adaletlidirler (Yayla, 1992: 53; Yayla, 1999: 334). Dolayısıyla, eğer bireyin eylemleri liberalizmin öngördüğü; devlete gölge etmeme ödevi yükleyen, negatif statü haklarını koruyan kurallarla tutarlı ise adildir. Görüldüğü üzere burada bir dağıtıcılık söz konusu değildir. Bu şekliyle Hayek'te adalet, eylemin içeriğiyle değil biçimiyle ilgilidir. Böylesi bir adalet türünün en temel değeri özgürlüktür. İki kişinin karşılıklı eyleminde, önemli olan eylemin maddi içeriği değil iki tarafın birbirine karşı olan eylemlerinin özgür iradeleriyle gerçekleştirmelerine ilişkindir. Söz gelimi bir kişi diğerine düşük model araba karşılığında evini vermişse burada adaletsiz bir durum söz konusu değildir. Yeter ki bu eylemi her iki tarafta özgür iradeleriyle gerçekleştirmiş olsun. Bu durumda gerçekleştirilecek eylem bilinçli olarak yapılacak demektir. Zira özgür irade, bilinçliliği esas alır. Hayek'in buradaki temel vurgusu, insanın insan üzerindeki güç kullanımını, zorbalığı engelleme isteğidir.

O halde Hayek'in adalet teorisinin en temel karakteristiği, bir eylemin adil olup olmadığının tespitinde kullanılacak referansın bilinçli insan eylemi olup olmadığıdır. Hayek'e göre ancak bilinçli insan davranışları adil ya da adil değil olarak değerlendirilebilir. İnsanın bilinçli eylemlerinin sonucu olmayan durumlar adalet açısından bir teste tabi tutulamaz. Durum ve sonuçların adalet testine tabi tutulabilmesi için, bir kimsenin bunları gerçekleştirmekten ve gerçekleştirilmelerine izin vermekten sorumlu olması gerekir. Bu nedenle bireyin bilinçli olarak yaratmadığı bir kendiliğinden düzenin sonuçları adalet açısından değerlendirilemez (Hayek, 1995: 57). Bu durumda söz gelimi deprem, kıtlık, kasırga, salgın hastalıklar ve kuraklık gibi hiçbir insanın sorumlu olmadığı, canlı yaşamını büyük ölçülerde etkileyen hatta birçok canlının neslinin tükenmesine dahi sebep olan kimi doğal felaketler, ne kadar acı ve üzüntü verirlerse versinler, adalet açısından değerlendirilemezler. Zira bu tür doğal afetler bilinçli insan

eylemlerinin bir sonucu değildir. Yani Hayek adaleti, doğa olaylarında değil insan eylemlerinde aramaktadır.

Hayek, adaleti serbest piyasa ile ilişkilendirir; ancak piyasa sisteminde insanların gelirlerindeki farklılıklar bakımından ilişkilendirmez. Zira bu farklılıklar adalet açısından değerlendirilemezler. Yani bu ilişki birinin az birinin çok kazanması anlamında değil serbest piyasa içerisinde, bireylerin, genel kurallara uyarak, hileye veya zora başvurmadan gerçekleştirdiği işlemlerle ilişkilidir. Eğer bu işlemler veya eylemler kurallara uygun icra edilmiş; hileye veya zora başvurulmadan gerçekleştirilmiş ise adildir. Bu işlemler sonucunda işlemin bir tarafının çok şey elde etmesi, diğer tarafın ise daha az şey elde etmesi veya zarar etmesi mümkündür; ancak bu durumlar bu işlemleri adaletsiz kılmaz (Hayek, 2012a: 182-183). Söz gelimi, yüzlerce kişiye üst düzeyde bilgi sunan bir üniversite profesörünün, milyonlarca dinleyicisi olan az eğitimli bir şarkıcıdan çok daha az para kazanması, çoğu insana adaletsiz görünebilir. Aynı şekilde riskli ve yorucu bir çalışma hayatına sahip bir madenci ile milyonların izlediği bir futbolcunun kazançları arasındaki fark birçok insanın zihnindeki adalet mefhumuyla uyuzmaz. Çeşitli meslek gruplarının piyasadan elde ettikleri gelirlerin onların gerçekleştirdikleri toplumsal hizmetle uyuzmadığı ve parasal gelirlerin toplumsal değerleri yansıtmadığı düşünülür. Ancak çoğu insan piyasa fiyatlarının ve gelirlerinin adil olmadığı konusunda aynı görüşte olsalar da, neyin ya da hangi fiyatların daha adil olduğu konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Farklı miktarlarda ve farklı kalitede mal ve hizmet üreten insanların gelirlerini 'daha adilane' düzenlemek için piyasa fiyatlarının dışında bir başka fiyat listesi belirlenebileceğini düşünmek gerçek dışıdır. Zira insanların tamamının ya da hiç değilse çoğunluğunun değer olarak kabul edebileceği bir değer ölçüsü yoktur. Piyasada bir hizmeti sunana ödenen fiyat, bazı kişilerin zihinlerindeki toplumsal değer standardına göre değil, o hizmeti talep edenlerin çokluğuna ve bu talebin artışına göre belirlenir. Piyasanın belirlediği gelirler, çok sayıda üretici ve tüketici arasındaki ilişkilere bağlı olan; yani arz-talep ilişkisine bağlı olan şahsî olmayan bir sürecin sonucunda oluşurlar ve bu açıdan adil ya da adil değil olarak nitelendirilemezler (Yılmaz, 2010: 498). Zira piyasada var olan adaletsizceymiş gibi görünen veyahut adalet açısından değerlendirilebilirmiş gibi görülen farklılık, insanların piyasaya sundukları ürünlerin piyasadaki değerlerinin farklı olmasından kaynaklanır. Emek verip günlerce üzerinde yorulduğu bir X ürününün fiyatının, doğada kendiliğinden büyüyen bir Y ürününün fiyatından düşük olması adaletsiz bir tutum değil, o Y ürününe olan talebin X ürününe olan talepten daha yüksek olmasındandır. Dolayısıyla Hayek'te eylemler üzerinde aranan adalet, serbest piyasa hareketliliği üzerinde uygulanmaz. Zira burada şahsî bir eylem değil toplumsal bir faaliyet söz konusudur.

Böyle durumlarda bireyin piyasa içerisinde bir kazanç elde etmesiyle ilgili tek ahlaki yükümlülüğü, o kazancı piyasa düzenini sağlayan kurallara uygun olarak elde etmesi olacaktır. Piyasa düzeni içerisinde hiç kimsenin önceden belirlenmiş bir gelir tahsisi veya var olan gelir durumunun korunması yönünde bir ayrıcalığı yoktur (Hayek, 2012b: 334). Burada önemli olan, işlemlerin nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin genel kurallardır. Hayek'e göre bu genel kuralların uygulanışında eşitlik söz konusu ise, burada farklı bireylerin farklı amaçlarına hizmet eden

işlemlerin yöntemiyle ilgili bir anlaşma oluşmuş demektir. Söz gelimi bireyler kura çekme üzerinde anlaşmışlarsa ve kuraya ilişkin kurallar, kuraya katılacak olanların hepsi için geçerli ise ve de kuraya katılma veya katılmama konusunda bir zorlama olmamış ve yine aynı şekilde kurayı gerçekleştirme esnasında bir hile yapılmamışsa, kuranın sonuçları adil demektir. Bir kişinin kuradan kazançlı çıkması, diğer kişinin kaybetmiş olması kurayı adaletsiz kılmaz; zira taraflar kuranın yöntemi ve kuralları üzerinde önceden anlaşmışlardır (Hayek, 2012b: 223). Hayek'e göre toplumun bir üyesi olarak kabul edilen bireylerin toplum içindeki diğer bireylerin gelirini azaltacak bir şey yapmaması; toplumsal dengeyi gözetmesi anlamındaki sosyal adalet fikri, kendiliğinden toplumlarda geçerli değildir. Çünkü kendiliğinden toplumların ekonomik düzeni işbölümü içerisinde rekabete dayalıdır. Kendiliğinden toplumlardaki başlıca gruplar ise, işbölümü dalları üzerinde kurulur. Bu nedenle belirli bir alanda iş yapan kişilerin bazılarının gelirlerindeki artış, diğerlerinin gelirlerinde bir azalmaya neden olabilir. Kişilerin aynı grupta birbirlerini kollaması ve birbirlerinin gelirlerini azaltmaktan kaçınması, düzenin özülle tutarlı değildir ve kabul edilebilirliği yoktur (Hayek, 2012b: 389).

Gelinen bu noktada, Hayek'in, adalet kuramıyla ilgili olarak belirtilen görüşlerin en can alıcı yanı, aynı eylemle bir kişi çok kazanırken bir diğer kişinin çok kaybetmesinin, eylemin adil olmasında veya kuralları izlenerek bu tür eylemlerin gerçekleştirildiği toplumsal düzenin genel olarak adil olmasında bir sorun yaratmamasıdır (Hayek, 2012b: 264). Kabul görmüş genel kuralların uygulanması, kısa vadede herkese kar sağlanabilir. Hayek'in böylece özetlenebilecek adalet anlayışının temelinde yatan 'toplumsal düzenin kendiliğindenliği'nin savunusudur. Ona göre, kendiliğinden düzen içerisinde ortaya çıkan gelir dengesizlikleri veya diğer konulardaki dengesiz haller ya da daha açık ifadeyle, bir kimsenin fakir iken diğerinin zengin olması bir adaletsizlik sorunu yaratmaz (Aktaş, 2001: 63). Zira kendiliğinden düzen (Laissez Faire), bilinçli bir birey gibi ele alınamaz. Zira Hayek için adalet, ancak bireylerin veya grupların bilinçli eylemleriyle ilgili bir değerlendirmedir. Hiç kimsenin bilinçli eylemleriyle şekillendirmediği veya yönlendirmediği bir kendiliğinden düzen, adalet bakımından test edilemez. Kendiliğinden oluşmuş bir toplumsal düzen bilinçli bir varlık değildir (Aktaş, 2001: 199). Böyle bir düzen içerisindeki bireyin toplumsal ve ekonomik konumu, bireyin kendisinin de dâhil olduğu birçok bireyin birçok eyleminin birleşik sonucudur. Çok sayıda belirleyicinin olduğu böylesi durumlarda esasında hiç belirleyici yok demektir. Bu nedenle de herhangi bir bireyin konumunun ne şekilde olacağına garanti veremez. Kimse garanti veremiyor ise kimse de sorumlu değildir demektir (Aktaş, 2001: 208). Piyasa düzeninin ürettiği somut sonuçların; yani gelir dağılımındaki dengesizliklerin adaletsiz olduğu düşüncesi ise, Hayek'e (2012b: 303-304) göre, gerçekte kimin adaletsiz olduğunu ifade etmemektedir. Sosyal adalet talebi, bireylere değil topluma yöneltilmiş bir taleptir; fakat toplumun belirli amaçlar doğrultusunda hareket edebilme ve kendi düzenini bilinçle tasarlayabilme yeteneği yoktur (Hayek, 2012b: 297-298). Dolayısıyla da toplumun davranışları adalet açısından analiz edilemez. Görüldüğü gibi Hayek birey merkezli bir adalet anlayışını tercih etmektedir. Kurallarla belirlenmiş bir düzen varsa hak, bu

düzene uygunluktur. Söz gelimi memurun çalışma saatleri sabah sekiz, akşam beş olarak belirlendiği bir devlet kurumu ile günlük 5 saat çalışan bir kurum arasında adaletsiz bir durum yoktur. Zira her kurumun kendi kuralları vardır ve bu çerçevede düzenlenmektedir. Ancak bu kurumda biri 4 saat çalışır biri beş veyahut biri dokuzda gelir diğeri onda gelirse; yani birileri şahsi olarak kayırılıyorsa bu adaletsiz bir tutumdur ve adalet sorgusu işte burada başlar. Dolayısıyla Hayek'in bu anlayışıyla gerçekçi bir düşünce ortaya koyduğunu söyleyebiliriz.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Locke'tan Hayek'e geçen süreçte, Hayek'in iddia ettiği gibi liberalizmin savunduğu kavramların; özellikle adalet kavramının içi boşaltılmış değildir. Yalnız Locke'da cümleler arasından bulup çıkartılmaya yönelik olan ve mülkiyetin gölgesinde kalan adalet kavramı, Hayek'le birlikte açıkça göz önünde durmaktadır.

Her ikisinin de adalet anlayışı, özgürlük temellidir. Doğal durumda Locke için bireyin özgürlüğü, her türlü isteklerin ve otoritenin üstündedir. Toplum durumuna geldiğinde ise, yetkili merciinin kendisine verilen yetkiler çerçevesinde yasalarla çevrilidir. İşte adalet de, bu çerçevede sağlanmaktadır. Bu sınırın, gerek birey gerekse iktidar tarafından aşılması bir hak ihlalidir ve bu durumda gerekenin (öldürme, devrim...) yapılması haktır. Birey, yaşamı veyahut özellikle özel mülkiyet hakkının tehdit edildiği bir duruma düştüğünde, tehdit edeni öldürmesi veyahut eğer bu iktidarsa ona karşı ayaklanması, kendini korumuş olması dolayısıyla adalete uygundur.

Öyle ki Locke göre, insan için ihlal edilmemesi gereken üç temel hak vardır: yaşamak, mülkiyet ve özgürlük. Bu üç temel insan hakkı üzerinden Locke'un adalet anlayışı liberalizmin adalet anlayışıyla örtüşmektedir. Zira liberal düşünce, bireyin hak ve özgürlüklerini güvence altına almayı amaçlar. Bu nedenle siyasal iktidar, bu amaçla kurulmalı ve bu amaca hizmet etmelidir. Bu anlayışın amacı, bireyin özgürlüğünün önündeki engelleri kaldırmak ve bireyin çıkarlarını korumaktır. Zira birey toplumu öncelendiği için, toplumu oluşturan bireyin varlığı, toplumun varlığından daha üstündür. Dolayısıyla Locke'un üç kategori şeklinde temellendirdiği temel haklar da toplum için değil, bireyler içindir. Bu düşüncesiyle Locke liberalizmin en önemli ilkelerinden biri olan, bireyin haklarını toplum haklarından üstün gören; bireyin her türlü otoriteden kurtularak özgür olmasını ve kendi hayatını kendisinin kurması gerektiği düşüncesini taşıyan bireycilik anlayışının öncüsü olmuştur. Aynı şekilde, bireyi koruyan bu adalet anlayışını yüzyıllar sonra Hayek de devam ettirmiştir.

Hayek'e göre kendisinin de savunduğu, liberalizmin adalet anlayışının dört temel özelliği vardır:

- (i) Adalet, bireysel insan eylemlerine ilişkindir. O eylemin birisi tarafından bilinçli olarak meydana getirilip getirilmediği veya getirilip getirilemeyeceği bakılarak gerçekleştirilmiş ilişkiler durumuna ilişkindir.
- (ii) Adalet, yasak koyuculuk mahiyetine sahiptir. Bir başka ifade ile adil davranış kurallarının amacı, adaletsiz olan eylemleri engellemektir.

- (iii) Önlenmesi gereken adaletsizlik bir bireyin, adalet kuralları tarafından belirlenen ve korunan hakkına saldırılmasıdır.
- (iv) Adil davranış kuralları negatif bir özelliğe sahiptir ve evrensel uygulanabilirlik kabiliyetleri vardır (Yayla, 1999: 334).

Görüldüğü üzere Hayek'in adalet anlayışı da genel olarak liberal söylemle aynı düzlemde kesişmektedir. Locke'un düşüncelerini destekler mahiyette Hayek'te de, hukukun öngördüğü şekilde; hukuka uyulması anlamında bir adalet anlayışı söz konusudur

Bu anlayışla, bütün devlet gücünün hukuka bağlı olması ilkeleri ile devam ederek bireylerin hukuk karşısında eşit olması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Buradaki eşitlik kavramı, sosyal veya ekonomik anlamda bir eşitlik değil, herkesi birey paydasında toplayarak hukukun –adaletin- birey ayırımı yapmaması yönünde bir eşitliktir. Görülüyor ki Hayek'in hedeflediği toplum, kuralların uygulanması noktasında herkesin eşit olduğu ve korumak-kollamak dışında devletin bireylere hiç bir müdahalede bulunmadığı, özgür bir toplumdur.

Gelinen bu noktada görüyoruz ki, Liberal düşüncenin önemli düşünürlerinden olan Hayek toplumların, dayanışma ile bir aradaniğini değil ancak kurallar yoluyla toplumun oluştuğu düşüncesini savunmuştur. Bu amaçla toplumsal düzenin devamı ve sağlanabilirliğini sağlayacak bir hukuk kuramı ortaya koymuştur. Ayriyeten Hayek için hukukun geçerliliği bilinçli bireyler içindir; yani adalet bilinçli insan eylemlerinin bir niteliğidir. Hayek için bilinçli yapılmayan hiç bir eylem adalet testine tabi tutulamaz. Ancak burada filozofun, bilinçli de olsa insanların kandırılabilceğini veyahut zekâ seviyesinin herkeste eşit olmadığını göz önüne almadığını görmekteyiz. Bu şekliyle hem Locke hem Hayek kurallar çerçevesinde işleyen bir adalet düşüncesine mensup makine bir toplum anlayışı öngörmektedir. Zira makine, parçaları bir bir hangi işi görüyorsa onu yaptığı sürece çalışır durumdadır. Aynı şekilde kurallar işlerlik sağladığı sürece bir toplumda adaletsizlik söz konusu değildir. Böylece mülkiyet filozofu denilebilecek Locke ile iktisat filozofu olan Hayek'in adalet anlayışı bireyin korunmasına yönelik olan kuralların işlerliği çerçevesinde uyuşmaktadır. Ayrıldıkları nokta ise adalet anlayışlarının sınırlı olmasıdır; Locke'da insan eylemlerine ya da toplumsal ilişkilere sınırlı dönmüş; dolayısıyla mülkiyetin korunmasıyla sınırlandırılan bir adalet düşüncesi hâkimdir. Bu durumda Locke'da bir toplumsal faydayı gözetmemek, yalan söylemek, dalga geçmek, adam kayırmak, yüksek mevkilere adamını yerleştirmek, hoş görümlü davranmak vs. gibi tutumlar veya insani ilişkiler adalet çerçevesine alınmamaktadır. Hayek'te ise, sözleşmeyi yasal hale getiren unsurlar geçerli olduğu sürece, sözleşmeye dayalı piyasa ve ilişkiler, dahası eylemler, sonuçlarına bakmaksızın adil olarak nitelendirilmektedir. Ancak günümüz hukukunda geçersiz işlemler olarak düzenlenen iradeyi bozan koşullar Hayek'te, bilinçli eylemler kategorisinde ele alınmakta ve adalet çerçevesinde düşünülmemektedir. Başka bir ifadeyle, bile isteye yapılan her türlü eylem adil davranış kategorisi içinde değerlendirilmektedir. Söz gelimi, kişi mülkünü bilinçli şekilde vermişse ki tehditle bile vermiş olsa bilinçli vermiştir. O halde burada adaletsizlik yoktur. Şu halde Hayek'in adalet anlayışının derinliği olmadığını; farklı koşulları, (zekâ seviyesi, kandırılma, zor, tehdit...) göz ardı

ettiğini görmekteyiz. Yine bir örnek vermek gerekirse, geri ödemedede alınan paranın yarısı kadar faizi olan borcu, toplum, haram ve dolayısıyla haksız olarak görüp alınmasını uygun bulmazken Hayek'in buna cevabı, karşılıklı akitle ve bilinçli yapılmış bir alışveriştir olacaktır. Ayrıca ev karşılığı insanlardan para alıp evi yapmadan, öyle olmadığı halde, iflasını açıklayan bir müteahhitin de durumu yine Hayek için, adaletsiz bir tutum olmamaktadır. Dolayısıyla Hayek yüklü faiz ödemenin, insanların parasına el koymanın, kandırarak bir ürünü daha ucuza almanın ya da keçi karşılığı deve vermenin bir haksızlık olmadığını ortaya koymuş olacaktır. Bu durumda gerek Hayek gerek Locke adalet anlayışlarında, tüm insan dünyasını içine alacak ya da tüm insani ilişkileri kapsayacak bir adalet anlayışı ortaya koyamamışlardır.

Notlar

¹ Hobbes, Locke, Rousseau gibi filozofların toplum sözleşmeleri bu düşünceye örnektir.

Kaynakça

- Aktaş, S. (2001). *Hayek'in Hukuk ve Adalet Teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Cevizci, A. (1996). *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Ekin Yayınları.
- Çulha Zabcı, F., Ağaogulları, M. A., & Ergün, R. (2005). *Kral-Devletten Ulus-Devlete*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Elma F. (1992). Liberal Düşünce Geleneğinin Oluşumu ve John Locke. *Journal of Qafqaz University*. 1(9).
- Hayek, F. A. (1973). *Law, legislation and liberty*. Vol. 1: Rules and order. London: Routledge Classics
- Hayek, F. A. (1995). *Kanun Yasama Faaliyeti ve Özgürlük*. (çev. Mustafa Erdoğan). Cilt 2. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hayek, F. A. (1997). *Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük; Özgür Bir Toplumun Siyasi Düzeni*. (çev. Mehmet Öz). Cilt III. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hayek, F.A. (2009). Liberalizm. (çev. Ünsal Çetin). *Liberal Düşünce*, 14(55), 197-224.
- Hayek, F.A. (2012a). *Hukuk Yasama ve Özgürlük: Kurallar ve Düzen*. (çev. Atilla Yayla). I. Kitap. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hayek, F.A. (2012b). *Hukuk Yasama ve Özgürlük: Sosyal Adalet Serabı*. (çev. Mustafa Erdoğan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hayek, F.A. (2012c). *Hukuk Yasama ve Özgürlük: Özgür Bir Toplumun Siyasi Düzeni*. (çev. Mehmet Öz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Held, D. (1987). *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Kabadayı, T. (2013). "Hakkaniyet" Adaletin Temelidir. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 49-57.
- Kalfa Ataay, C. (2016). Hayek ve Friedman'ın Devlet Anlayışı. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 4(1), 129-151.
- Locke, J. (1967). *Two Treatises of Government*. Book II. (ed., Peter Laslett). Cambridge: Cambridge University Press.
- Locke, J. (1998). *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*. (Çev. Melih Yürşen) Ankara: Liberte Yayınları.
- Locke, J. (2004). *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*. (çev. Fahri Bakırcı). Ankara: Babil Yayınları.
- Madenci, H. C. (2009). İktisadî Hesaplama Tartışması ve Hayek. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Şenel, A. (2014). *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Tannenbaum, D., & Schultz, D. (2008). *Siyasi Düşünceler Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri*. (Çev. Fatih Demirci). Ankara: Adres Yayınları.
- Yayla, A. (1999). Adalet Teorilerine Bir Bakış. İçinde: (der: Atilla Yayla), *Sosyal ve Siyasal Teori*, (ss.331-349). Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Yayla, A. (1992). Hayek 20. Yüzyıl ve Türkiye. *Türkiye Günlüğü*, 18.
- Yılmaz, İ. (2010). 1900'den Günümüze Büyük Düşünürler. İçinde: *Friedrich August von Hayek*, (pp. 449-515). İkinci Cilt, (ed. Çetin Veysal). İstanbul: Etik Yayınları.